

SHARQ XURMOSI NAVLARINING MORFO-BIOLOGIK XUSUSIYATLARI.**Shaymanov Sherzod Kamol o'g'li****Termiz agrotexnologiyalar va innovatsion rivojlanish institute Mevachilik va****uzumchilik ixtisosligi bo'yicha Stajor-tadqiqotchi****Telefon:+998(99) 331-30-40; +998(97) 531-30-40**sher19913040@gmail.com<https://orcid.org/0009-0003-8792-5646>

Annotatsiya. Sharq xurmosining navlarning o'rganishda birlamchi materiallarning biologik xususiyatlarini, eng muhim xo'jalik belgilarini o'rganish va bilish, ularni mavjud navlar bilan taqqoslash, har xil iqlim sharoitlarda sinab ko'rish, o'rganilgan sharq xurmosining navlari o'rganishda bioekologik xususiyatlari o'sish va rivojlanishi, morfologik ko'rsatkichlari, introduksiya sharoitiga to'liq moslasha olganligi, bu o'simlikni O'zbekistonning janubiy yerlarda yetishtirish imkoniyati mavjudligini ko'rsatadi.

Аннотация. Изучение и знание биологических свойств исходного сырья, важнейших хозяйственных особенностей фиников восточных при изучении сортов, сравнении их с существующими сортами, испытаниях в различных климатических условиях, биоэкологических особенностей роста и развития изучаемых сортов фиников восточных, морфологические показатели, способность полностью адаптироваться к условиям интродукции указывают на возможность выращивания этого растения на южных землях Узбекистана.

Abstract. Studying and knowing the biological properties of primary materials, the most important economic characteristics of oriental dates in the study of varieties, comparing them with existing varieties, testing them in different climatic conditions, bioecological characteristics of the studied varieties of oriental dates growth and development, morphological indicators, ability to fully adapt to the conditions of

introduction, indicate the possibility of growing this plant in the southern lands of Uzbekistan.

Kalit soʻzlar. Sharq xurmosi navlari, Xiakume, Zendji-Maru, Tomapan, Pioneer Oʻzbekiston, Denauskiy saxarniy, Chokalat, introduksiya.

Ключевые слова. Сорта хурмы восточные, Хякуме, Зенджи-Мару, Томапан, Пионер Узбекистан, Денауский Сахарный, Чокалат, интродукция.

Keywords. Oriental date varieties, Hyakume, Zenji-Maru, Tomapan, Pioneer Uzbekistan, Denausky Sakharniy, Chokalat, introduction.

Kirish

Bugungi kunda dunyoda xurmo yetishtirish hajmi qariyb 4,9 mln. tonnadan ortib ketgan boʻlib, yalpi hosildorlik miqdori boʻyicha olmadan keyingi ikkinchi oʻrinni egallab kelmoqda. Xurmo yetishtirish boʻyicha jahonda yetakchilik qilayotgan Xitoy (3,2 mln. tonna), Ispaniya (590 ming. tonna), Janubiy Koreya (343 ming tonna), Yaponiya (300 ming tonna) kabi davlatlarda ushbu qimmatli meva turi asosan intensiv texnologiyalar asosida yetishtiriladi¹. Ushbu davlatlarda xurmo bogʻlarini yanada jadallashtirish maqsadida ekologik toza mahsulot yetishtirish, serhosil, mevalari yuqori sifatli boʻlgan, muhitning stress omillariga bardoshli raqobatbardosh yangi navlarni chiqarish boʻyicha chuqur ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Shu bois, bugungi kunda yirik masshtabda barpo etilayotgan yangi bogʻlarda oʻsimliklarni parvarishlashning eng soʻnggi texnologiyalarini qoʻllash ham ilmiy, ham amaliy ahamiyatga ega boʻlgan dolzarb vazifa hisoblanadi.

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son «Oʻzbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish boʻyicha Harakatlar strategiyasi toʻgʻrisida»gi Farmoni, 2018-yil 2-martdagi PF №5388-son «Oʻzbekiston Respublikasida meva-sabzavotchilikni jadal rivojlantirishga doir qoʻshimcha chora-tadbirlar toʻgʻrisida»gi hamda 2019-yil 20-martdagi PQ-4246-son «Oʻzbekiston Respublikasida bogʻdorchilik va issiqxona xoʻjaligini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida» gi Qarori hamda mazkur faoliyatga tegishli meʼyoriy-huquqiy

hujjatlaridagi vazifalarni ilmiy jihatdan amalga oshirishga ushbu dissertatsiya tadqiqoti muayyan darajada xizmat qiladi.

Asosiy qism

Sharq xurmosi. Meva sifatida keng tarqalgan va 800 dan ortiq har xil navlarni o'z ichiga oladi. Yovvoyi holda Xitoyning markaziy va g'arbiy tog' tizmalarida dengiz sathidan 900 – 1200 metr balandlikda uchraydi. Sharq xurmosi tabiiy holda, asosan, markaziy Xitoy hududida tarqalgan. Bu hudud iqlimi yozda issiq va nam, qishi esa yumshoq va namgarchilik kam bo'ladi, sovuq ham deyarli bo'lmaydi. Qishki harorat - 2⁰, -3⁰ daraja sovuqni tashkil. Madaniy Sharq xurmosining o'sish areali ancha keng va turlicha iqlimga ega. Sharq xurmosi o'suvchi regionlarda (mintaqalarda) sovuq - 20⁰ pasayishi mumkin, bu sharq xurmosi uchun xavfli chegara hisoblanadi.

Janubiy stantsiyada xurmoning bir necha istiqbolli navlari yaratilgan va ishlab chiqarishga topshirilgan. Quyida istiqbolli navlar haqida tushuncha berib o'tamiz.

Xiakume – O'zgaruvchan nav. Mevasi yirik, yumoloq, sirti mum g'ubor bilan qoplangan bo'lib, och qizil rangda, pishganda to'q qizil rangga kiradi. Urug'li mevasining eti to'q jiggarrang va shirin, urug'siz mevasi och-qizil rangda yassi. To'liq pishguncha eti nordon bo'ladi. Mevasi oktyabr oyining oxirida pishadi. Terib olingandan keyin buzulmaydi va yaxshi saqlanadi.

Zendji-maru – O'zgaruvchan nav. Surxondaryo viloyatida ekish uchun rayonlashtirilgan. Boshqa xurmo navlarning yaxshi changlaydi. Novdasi qora rangda. Mevasining 100-130 gr, yumoloq, cho'ziq yumoloq. Mevasida urug'i ko'p bo'lib, osish davri 220-230 kun davom etadi. Ko'chati ekilganidan keyin 3-4 yildan boshlab hosilga kiradi. To'liq hosilga kirganda har tupida 50-60 kg dan xurmo olish mumkin. Sovuqqa ancha chidamli, mevasi 2-3 oy saqlash mumkin. Mevasi tarkibida 12-17,5 % shakar va 0,05-0,15 % kislota bor.

Tomapan – o'zgarmaydigan nav. Surxondaryo viloyatida ekish uchun rayonlashtirilgan nav. Daraxti katta bo'lib o'sadi, sovuqqa chidamli, mevasi yirik 400 gr. Po'sti qalin, yaltiroq, eti sersuv, pishganda nordon mazasi yo'qoladi. Bu nav ko'pincha changlanmasdan meva tugadi. Shuning uchun ham mevalari urug'siz bo'ladi. Noyabrning ikkinchi yarmida pishadi. Mevasi 2-3 oy saqlanadi, tashishga chidamli serhosil bir tupida 150 kg va undan ortiq hosil

olinadi hamda tashqi muhitning noqulayligiga va sovuqqa chidamli nav hisoblanadi.

Pioner Uzbekistana – B.S.Rozanov va N.G.Shiraeva tomonidan O‘zbekistonning janubiy stantsiyasida yaratilgan o‘zgarmaydigan nav.

Daraxt o‘rta bo‘yli, bo‘yi 5–6 m, tanasining shakli notekis, cho‘zinchoq, daraxt faqat urg‘ochi gullarni hosil qiladi va changlatuvchiga ehtiyojli. Yaxshi changlatuvchi bo‘lib Zendji-Maru, Denauskiy saxarniy navlari hisoblanadi. Mevasi o‘rtacha 105–135 gr, dumaloq uch qismi yapaloqroq, mevasi po‘stining qalinligi va zichligi o‘rtacha, qizg‘ish olovrangga ega. Yuzasi silliq yaltiroq, eti olovrang, urug‘i mayda. Mevasini ikki oygacha saqlasa bo‘ladi, tashishga chidamsiz, asosan, to‘g‘ridan-to‘g‘ri iste‘mol qilinadi. Mevasidagi qand miqdori 21,5% gacha, kislota miqdori 0,08% bo‘ladi. Hosildorligi o‘rtacha bir tup daraxtdan 40–50 kg ni tashkil qiladi, solkashligi o‘rtacha, sovuqqa chidamlilik darajasi yuqori.

Denauskiy saxarniy – o‘zgarmaydigan nav. B.S. Rozanov va N.G. Shiraeva tomonidan O‘zbekistonning janubiy stantsiyasida yaratilgan.

Daraxt o‘rta bo‘yli, bo‘yi 7–8 m, tanasining shakli dumaloq, cho‘zinchoq, daraxtda bir paytda ham urg‘ochi, ham erkak gullar hosil qiladi. Mevasi dumaloq – to‘rtburchak uchi konussimon shaklga ega, katta-kichikligi har xil. Mevasi o‘rtacha 120–135 gr, mevasining rangi to‘liq pishmagan davrda och olovrang, to‘liq pishganda olovrang, po‘sti zich, qalinligi o‘rtadan yuqoriroq. Meva etining rangi asal rangiga ega, pishgan mevasining eti shilimshiqsimon bo‘ladi. Mevasi noyabr oyining boshida pishib, uzilish holatiga keladi, ikki-uch oy davomida saqlanadi. Mevasidagi qand miqdori 25,5% gacha boradi, kislota miqdori 0,11% bo‘ladi. Mevalari to‘g‘ridan-to‘g‘ri iste‘mol qilinadi. To‘liq hosilga kirganda bir tup daraxtdan 60 kg hosil olinadi, ba‘zi daraxtlar 150 kg hosil beradi. Hosilida solkashlik namoyon bo‘ladi, sovuqqa chidamliligi nisbatan yuqori.

Chokolat – bu nav mazali, shirin va eti jigarrang rangga ega. To‘liq pishganda taxirligini yo‘qotadi. Mevasining hajmi o‘rta va uzunchoq. Tanasining rangi zarg‘aldoq. Oktyabrning oxiri va noyabrning boshida pishadi.

Xulosa

O‘simliklarni iqlimlashtirish insoniyatning xo‘jalik faoliyati davomida o‘simliklardan dastlab foydalana boshlangan davrda yuzaga kela boshlagan. Keyingi

vaqtlarda bu ish shu qadar avj oldiki, natijada yovvoyi holda o'sib yotgan ko'p o'simliklar madaniy turlarga aylandi.

Shularni hisobga olgan holda hosildorlikni yuqori va yillar davomida tekis bo'lishi uchun xurmo bog'larini barpo qilayotganda yetarli miqdorda changga ega bo'lgan erkak gulli bir necha xil navlarni joylashtirish lozim. Ishlab chiqarish sharoitida eng yaxshi changlatish xususiyatiga ega bo'lgan Zendji-Maru, Xiakume, Pioneer O'zbekiston, Chokolat, Denauskiy saxarniy, Tomapan navlari mavjud. Sharq xurmosi o'zining biologik xususiyatidan kelib chiqqan holda O'zbekistonning janubiy va Farg'ona vodiysining ba'zi tumanlarida o'stirilib, mo'l va sifatli hosil olish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. T.E.Ostonoqulov, S.X.Narzieva, B.X.G'ulomov "Mevachilik asoslari" Toshkent:. 2011.
2. I.T.Ergashev. "Meva va rezavor meva ekinlar seleksiyasi va navshunosligi" Toshkent:. 2007.
3. R.Yunusov, K.Umarov, B.Karimov "Bog'dorchilik" Toshkent:. – 2016.
4. X.Ch.Bo'riyev. "Havaskor bog'bonga qo'llanma" Toshkent:. – 2002.
5. R.Yunusov. "Mevachilik" BuxDU 2005-y.
6. Ribakov.A.A, Ostrouxova.S.A "O'zbekiston mevachiligi" Toshkent:. 1981.
7. Fayziyev.J.N, Yenileyev.N.Sh, Adilov.X.A. "Mevachilik" Toshkent:. 2015.
8. G'ulomov.B.X, Islomov.S.Ya, Normurotov.I "Sitrus ekinlarni yetishtirish texnologiyasi" Toshkent:. 2012.
9. G'ulomov.B.X, Sh.Abrorov, I.Normurodov "Mevali daraxtlarga shakl berish, kesish va payvandlash" Toshkent:. 2013.
10. Aripov.A.U, Aripov.A.A "Urug'li intensiv meva bog'lari" Toshkent:. 2013.
11. Mirzayev.M.M, Sobirov.M.K "Bog'dorchilik" Toshkent:. 1987.